

Åreladninger, opkastningsmidler og blødgørende klysterer – 1700-tallets sundhed hos slægten Scheel

Af museumsformidler Stine Lucia Rasmussen, Gammel Estrup - Herregårdsmuseet

I vore dage, hvor vi har et effektivt sundhedssystem med både sygehuse, fysioterapeuter og ældrepleje, er det svært at forestille sig den udvikling, som behandlingen af sygdomme og andre dårligdomme har taget gennem de sidste 300 år. Men hvis man dykker ned i det arkivmateriale, som er bevaret fra slægten Scheel fra herregården Gammel Estrup, kan man få et indblik i en tid, hvor man ikke var vant til alle disse mangeartede behandlingstilbud eller for så vidt kontakt med et fagligt funderet sundhedsvæsen. En af grundene var, at der frem mod midten af 1700-tallet var meget længere mellem lægerne, end vi er vant til i dag, og man havde for eksempel kun seks stiftslæger til landets syv stifter. Dertil kom to embedslæger på Sjælland, mens nogle af købstæderne var heldige at have en stadslæge.¹ Der var stor forskel på størrelsen af stifterne. Nogle var omtrent samme størrelse som de nuværende regioner, mens andre var på størrelse

med de gamle amter. Det var derfor et enormt område, som én mand skulle sørge for, og den almindelige danske befolkning har derfor ikke set meget til lægen. I de større byer var man heldigere stillet, da man – ud over de universitetsuddannede læger – også kunne få hjælp af den håndværksuddannede bartskeer, som tog sig af udvortes sygdomme. Det var for eksempel behandling af sår, bylder og knoglebrud.² Indvortes sygdomme skulle lægen tage sig af. Der var dog undtagelser, og syfilispatienter kom derfor under „kærlig“ behandling hos bartskeereren, da en af følgevirkningerne af sygdommen var udviklingen af sår.

Lægen på herregården Scheel

Hvis man boede i en af de større købstæder, havde man lidt flere muligheder for at opnå pleje og hjælp end landbefolkningen, som måtte ty til andre personer for hjælp. Det kunne være husmoderen, den kloge kone eller landefarereren, der udførte operationer for blandt andet stær eller blæresten. Man kunne dog også være så heldig, at der var en læge i nabolaget, hvis sundhedspleje var en af de mærke-

Christen greve Scheel (1743-1771) blev behandlet med både åreladninger, fodbad og klysterer, men døde alligevel af en infektion kun 28 år gammel. Maleri på Gammel Estrup - Herregårdsmuseet. Foto: Roberto Fortuna.

sager, som den nærmeste godsejer prioriterede. På få herregårde var der tilknyttet en læge, som – ud over de adelige beboere og deres ansatte – også behandlede godsets bønder.³ Det var tilfældet på godset Scheel, som i dag bærer navnet Sostrup. Det var ejet af slægten ved samme navn, som blandt andet også ejede Gammel Estrup. De havde ingen problemer med at skaffe sig lægeadgang, da de tilhørte den absolutte elite i landet og derfor havde råd til at betale for sundhedsydelse. Det var nemlig ikke gratis i 1700-tallet at benytte sig af hverken lægehjælp eller bartskeerens arbejde. I 1796 havde Jørgen greve Scheel indrettet et doktorkammer på sin herregård Scheel. Her boede huslægen, som i en periode hørte til husholdet. På værelset kunne lægen bo i passende rammer, som var indrettet med alt fra et rødmalet chatol, et blåmalet tebord og rødgarvede læderstole til en seng med blomstret bomuld og ikke mindst en stenmorter.⁴ Sidstnævnte har højst sandsynligt været i brug, når lægen skulle lave forskellige medikamenter til den adelige familie og dens husholdning. Man kunne desuden i grevens eget snedkerværksted finde et lille apotek, og i hans store bibliotek kunne man finde flere medicinske værker såsom *Murrays Apparatus medicaminum*,⁵ og man må derfor antage, at herregården har været forsynet med sine egne medikamenter. *Murrays Apparatus medicaminum* er skrevet af den svenske læge Johan Andreas Murray, som Jørgen Scheel måske kendte til fra sine studiedage i Göttingen, hvor den svenske læge var professor og ansvarlig for den botaniske have. Værket om-

handlede medicin, som man kunne lave af planter, hvilket helt sikkert var nyttigt for lægen, når han på sit værelse skulle fremstille medicin. Udskrivning af medicin var nemlig forbeholdt lægestanden, så her måtte bartskeereren i teorien ikke gå lægen i bedene.

I 1700-tallet var lægevidenskaben stadig i sin vår, og man havde endnu ikke opdaget hverken bakterier eller virus, og lægerne forklarede derfor sygdomme ud fra helt andre teorier end dem, man bruger i dag. Overordnet fulgte lægerne *humoralpatologien*, som var inspireret af antikkens lære om de fire elementer: luft, ild, jord og vand. Disse elementer svarede til fire kropsvæsker: blod, slim, gul og sort galde. Man mente, at sygdomme opstod, når disse elementer ikke var i balance.⁶ Derfor var mange af de behandlingsmetoder, som lægen tog i brug, nogle, som justerede på mængden af kropsvæskerne. Hvis lægen mente, at man havde for meget blod i kroppen, var åreladning en af lægens faste behandlingsmuligheder sammen med afførings-, bræk- og spytfremkaldende midler, som lægen fremstillede selv ud fra både naturligt fremkommende planter fra Danmark og mere eksotiske planter fra udlandet, som blev importeret.

Behandlingen af gesandt Christen Scheel i efteråret 1771

Jørgen greve Scheels far, Christen Scheel, døde i en ung alder af 28 år i Skt. Petersborg. Eftertiden har ofte spekuleret i, om han blev forgivet, da det ikke var ualmindeligt ved det russiske hof, hvor greven havde sin

Herregården Scheel var i Scheelslægtens eje frem til Jørgen greve Scheels konkurs i 1815. Efterfølgende ændrede herregården navn til Benzon, da de nye ejere overtog godset i 1829. I dag kendes herregården under navnet Sostrup. Greve Scheel havde en passioneret interesse for videnskab og indrettede blandt andet et værelse til lægen, der rummede den nyeste litteratur, så han var klædt på til opgaven. Illustration af Ferdinand Richardt 1845.

Kopsætningsudstyr: Der var forskellige metoder, som lægen kunne tage i brug, når patienten skulle årelades. En af dem var kopsætning, hvor lægen med en lille snepert snittede et lille hul i huden, hvorpå den opvarmede kop blev sat på. Det dannede et vakuum, som sugede blodet ud af kroppen. Kopsætningsudstyr tilhørende Steno Museet. Foto: Søren Rasmussen.

gang som gesandt. Nyere undersøgelser peger dog på, at det højst sandsynligt var en infektionssygdom, som blev grevens endeligt.⁷ Grevens sidste 18 dage

kan man følge i den obduktionsrapport og beskrivelse af sygdomsforløbet, som hans doktor, Bacheracht, skrev kort efter hans død den 7. november 1771. Her

er der eksempler på de almindelige behandlingsmuligheder, lægerne benyttede sig af i perioden. Lægen kom på sygebesøg, da den unge greve klagede over hovedpine, trykken for brystet og smerter foruden en tidligere forkølelse. Den første behandling, som greven blev underkastet, var en kraftig åreladning på cirka 12-14 unsere, hvilket i vore dage svarer til om trent 400 milliliter blod. Ved de mere sundhedsbevarende åreladninger, som man kunne få foretaget, blev der drænet cirka 100 milliliter blod. De 400 milliliter, som Christen Scheel gav, svarer derfor mere til nutidens bloddonationer, hvor man giver en halv liter blod per tapping. Det fremgår ikke, hvilken metode der blev brugt til åreladning, og i tiden blev der brugt flere forskellige metoder. Man kunne åbne en vene og lade blodet løbe, men kopsætning og brug af specielle lægeigler til at suge blodet ud var også udbredte.

Ud over åreladningen fik Christen Scheel også et fodbad, blødgørende klysterer – det vil sige tarmskylninger – natron og en tynd læskedrik.⁸ Ved tarmskylninger brugte man oftest sæbevand, som blev indsprøjtet i endetarmen med en stor sprøjte.⁹ Kuren med natron kan man også i dag støde på som et husråd mod sure opstød og halsbrand, og det kan tænkes, at det også har været lægens tanke med den behandling, mens læskedrikken gav lidt energi til patienten. Nogle af behandlingsmulighederne kan umiddelbart virke harmløse i dag, men både åreladninger og tarmskylninger kunne lige så stille gøre patienten svagere, så de ikke havde helt så mange kræfter til selv at bekæmpe sygdommene. Ud fra

humoralpatologien var det dog de rette behandlingsmuligheder for greve Scheels symptomer, så det var de muligheder, som lægen havde at vælge imellem. Selvom det var lægen, som ordinerede de forskellige behandlinger, så var det ikke ham selv, der stod med hverken snepperten eller den store klystersprøjte. Det var derimod bartskeereren, som i praksis udførte arbejdet med at årelade eller give tarmskylninger, da det var udvortes behandlinger og derfor hørte under deres lavbestemmelser fra 1684.¹⁰

Behandling med medikamenter

Dagen efter, den 23. oktober, besøgte lægen igen greven, som var meget utilpas med hoste og som derfor spyttede en del. Lægen gav ham rabarberrod og *cremor tartaris*, rensset vinsten.¹¹ Rabarberroden var et kendt middel dengang til behandling af mavegener og kunne virke både afførende og stoppende, alt efter hvilken dosis man gav patienten. Det har samtidig en bakteriehæmmende effekt.¹² Sidstnævnte har lægen ikke kendt til på et teoretisk plan, men han har måske observeret en virkning, når han brugte det til at rense luftveje, som tilfældet var i behandlingen af Christen Scheel. Rabarberroden kom fra en særlig lægerabarber, *Rheum officinale*, som oprindeligt stammede fra Kina. I forhold til haverabarber, som vi i dag finder rundtomkring i mange danske haver, så er effekten fra lægerabarberen meget kraftigere, og man behøvede derfor ikke tage så store doser af den pulveriserede rod.¹³ I dag indgår rabarberrod også i mere konventionel medicin og har vist sin ef-

fekt gennem tiden. Renset vinsten har lidt samme virkning som rabarberroden og bliver udvundet fra druerne i forbindelse med den gæringsproces, der sker i fremstillingen af vin.

De to medikamenter havde desværre ikke den store effekt, sygdommen fortsatte med at rase, og greven blev stadig svagere. Efter 13 dages sygdom var patientens puls blevet uroligere, og han fik voldsomme feberanfald.¹⁴ Lægen gav her endnu en tarmskylning og påsatte sennepsplastre og flueplastre på læggene. I dag kender vi til almindelige plastre, som bliver brugt til at stoppe blødninger, men for godt 300 år siden var brugen af plastre anderledes end i dag og skal nærmest forstås som et kompres. Der var en række plastre, som var udbredte i tiden, og her var både sennepsplastre og flueplastre nogle af de mest populære. Overordnet blev plastre brugt, da de ofte gav en virkning på kroppen, som lægen kunne observere, og behandlingen faldt derfor fint i tråd med humoralpatologiens tanker.

Selve sennepsplastret blev lavet af pulveriseret sort sennep, som blev opblandet med vand. Herefter blev det smurt på noget lærred og lagt på huden. Med tiden virkede plastret lokalirriterende på huden og øgede blodtilstrømningen. Man mente, at det var med til at trække sygdommen ud af huden, men det havde dog næppe den store virkning på grevens sygdom. Han fik endnu en kraftig åreladning og et spansk flueplaster mellem skuldrene for at hjælpe ham på vej. Det spanske flueplaster blev lavet af den metalgrønne plasterbille – spansk flue (*lytta vesica-*

toria) – der stammede fra middelhavsregionen. Den indeholder et stof, *cantharidin*, som – når det kommer i kontakt med huden ved hjælp af et kompres – udvikler blærer. Ligesom med sennepsplastre gav det en synlig effekt på huden, som lægen tolkede som kroppens måde at udskille sygdommene på. Disse hudirriterende behandlinger hjalp dog ikke på Christens tilstand, som i stedet blev værre med febevildelser og kraftig diarré. Den 7. november 1771 var det slut. Christen greve Scheel døde efter 18 dages kamp mod sygdommen.

Behandlingen af den unge greve i Rusland viser, at selvom man inden for lægevidenskabens verden også dengang gjorde store landvindinger – såsom for eksempel opfindelsen af årepressen i 1718 af franskmanden Jean Louis Petit – så var lægevidenskaben stadig i sin vorden. Når man blev ramt af sygdomme, så var det ofte kroppens naturlige forsvar, som afgjorde ens skæbne, og derudover kan det have haft en betydning, hvor meget lægen syntes, at han skulle træde til med diverse behandlingsmuligheder.

Det rådne smil

Selvom adelige i forbindelse med sygdomme trak på lægens råd, så var der mindre skavanker, som man selv kunne prøve at behandle sig ud af. Et af de store

Eksempler på medicin. I den lille brune lerkop forrest i billedet ses rabarberrod, der i over 2.000 år er blevet brugt som et virksomt middel mod diarré og andre mavegener.

Foto: Søren Rasmussen.

problemer for mange adelige var deres tandpleje, da deres kost ofte indeholdt mere sukker end landbefolkningens. Rådne tænder, tandpine og tandbylder var derfor almindelige problemer, når man blev ældre. Ofte var den eneste kur at få trukket tænderne ud, men lægen betragtede tandpleje som nedværdigende, og derfor var folk ofte afhængige af selvlærte „tandlæger“, som hjalp med at trække de dårlige tænder ud.¹⁵ Dette har sandsynligvis ikke altid været en positiv oplevelse for patienten! Når man ser på portrætter fra 1700-tallet og tidligere, er det da også påfaldende, at ingen af dem fremviser et smil med en perlerække af tænder. Her skal man op i nyere tid, før det bliver mere udbredt. Det kan derfor ikke undre, at folk med penge på lommen enten købte et eget gebis, for ikke at se helt indfaldne ud, eller prøvede med forskellige husråd for at holde på deres egne tænder længst muligt. Der var masser af gode råd til, hvordan man kunne behandle sine tænder. I bogen *The Toilet of Flora or a Collection of the Most Simple and Approved* af den franske læge og naturforsker Pierre-Joseph Buc'hoz er der i alt 25 opskrifter på alt fra bekæmpelse af rådne tænder, tandpasta, problemer med tandkødet til måder til at gøre sine tænder hvide igen. I mange af de forskellige hjemmegjorte produkter går honning eller vin igen. I en af opskrifterne kunne man lave en salve, som rengjorde tænder og gummer og sørgede for, at tandkødet groede tættere til selve tanden. Sidstnævnte kunne unægteligt være nyttigt, hvis ens tænder var tæt på at falde ud. I opskriften skulle man blandt andet blande myrra,

hvid honning og lidt salvie, og derefter skulle midlet puttes på gummerne morgen og aften.¹⁶

Hvis man kigger nærmere på ingredienserne, så var rådene ikke taget ud af den blå luft. Salvie går blandt andet igen i andre af bogens opskrifter til tandpleje. Den har blandt andet en antiseptisk virkning og bruges også inden for naturmedicinen i dag mod betændelse i mundhulen. Myrra har lidt samme egenskaber, men bruges i dag også som et naturmiddel mod tandkødsbetændelse.¹⁷ Folk dengang har derfor set en virkning med disse planter, men alligevel er det meget usandsynligt, at denne blanding ligefrem skulle få tandkødet til at vokse. Brugen af honning er mere tveægget, da honning indeholder antibakterielle egenskaber, men samtidig er det også et sødestof, som kan give huller i tænderne. Så på sigt ville brugeren af tandplejeprodukterne måske få flere huller, men nogle af de andre planter ville have haft en gavnlig virkning. Det er dog forståeligt, hvis man prøvede en del af disse hjemmeråd af, inden man tilkaldte hjælp. At gå til en uuddannet tandlæge var jo ikke ligefrem en tillokkende oplevelse. Det er svært at sige, om slægten Scheel har benyttet sig af nogle af alle disse hjemmebehandlinger. Et studie i deres indkøb vil måske i fremtiden kaste lys over denne del af husholdningen. Realiteten er dog, at – som i dag – så har helbred og velbefindende også ligget fortidens mennesker på sinde og resulteret i, at de anskaffede sig deres egen læge og indkøbte værdifulde medicinske værker, som, hvis man var heldig, kunne forlænge ens liv. 1700-tallet var dog samtidig

Plasterbillerne blev indsamlet før solopgang, hvor de blev rystet ned af træer og buske. Her blev de fyldt på flasker med for eksempel lidt ammoniak, og når de var døde, blev de tørret. Apotekeren eller lægen ville have opbevaret billen hel, da der ellers nemt gik andre insekter i det færdige insektpulver.

Foto: Wikimedia Commons.

Eliten i 1700-tallet havde råd til at købe gebis af elfenben eller af rigtige mennesketænder, hvis deres egne tænder var rådnet væk! Elfenben kunne for en stund ligne rigtige tænder, men de manglede desværre emalje, og derfor kunne ens smil med tiden blive lidt slidt. Elfenbensgebis med guldbeslag fra 1700-tallet tilhørende Helsingør Bymuseum. Foto: Helsingør Bymuseum.

en periode, hvor et simpelt uheld – som at træde på et søm – kunne være dødeligt, hvis der gik infektion i såret. Penicillinen blev ikke opfundet før i det 20. århundrede, og der var derfor ingen effektiv behandling mod infektioner forårsaget af bakterier. Denne usikkerhed om livets varighed og skæbnens luner er måske svær for det moderne menneske at forholde sig til med alle vores læger, behandlere og naturmedicin, men for 1700-tallets menneske – både høj og lav – lurede døden altid lige om hjørnet.

Noter:

1. Bonderup 2007 s. 16.
2. Larsen 2012 s. 20.
3. Bonderup 2007 s. 16.
4. Katalog over løsøre solgt ved auktion hos Grev Scheel 1796-.
5. Katalog over løsøre solgt ved auktion hos Grev Scheel 1796-.
6. Larsen 2012 s. 50.
7. Munk Andersen 2010 s. 53. Artiklen omhandler Christen Scheels tid i Rusland og hans død.
8. Beskrivelse af Hans Excellence, afdøde Grev Scheels sygdom 1771 s. 1-2.
9. Larsen 2012 s. 63.
10. Larsen 2012 s. 87.
11. Beskrivelse af Hans Excellence, afdøde Grev Scheels sygdom 1771 s. 2.
12. Chevallier 1998 s. 124.
13. Olesen 1994 s. 87.
14. Beskrivelse af Hans Excellence, afdøde Grev Scheels sygdom

1771 s. 3.

15. Larsen 2012 s. 210.

16. Buc'hoz 1779 s. 15.

17. Chevallier 1998 (salvie) s. 130 og (myrra) s. 84.

Litteratur:

Bonderup, Gerda: „Det tidlige embedslægevæsen indtil ca. 1880“ s. 11-41 i Niels Rosdahl og Gerda Bonderup (red.): *Forebyggelse, kontrol, rådgivning. Embedslægerne i 225 år*, København 2007.

Buc'hoz Pierre-Joseph: *The Toilet of Flora or a Collection of the most Simple and Approved*, J. Murray (red.), London 1779, genoptrykt af Bibliolife.

Chevallier, Andrew: *Politikens bog om lægeplanter*, København 1998.

Larsen, Klaus: *Dødens teater. Lægekunsten i Danmark 1640-1840*, København 2012.

Munk Andersen, Jesper: „Christen Scheel og Det russiske Rige“ s. 43-55 i Britta Andersen, Simon Kyhn Madsen, Jette Linaa (red.): *Herregårdshistorie 5*, Gammel Estrup 2010.

Olesen, Anemette: *Lægeplanter fortæller historie*, Aarhus 1994.

Upubliceret materiale:

Beskrivelse af Hans Excellence, afdøde Grev Scheels sygdom vedlagt en anatomisk undersøgelse af omtalte herres krop, underskrevet af doktor Bacheracht november 1771 i Rigsarkivet, personlige papirer. Oprindeligt på fransk.

Katalog over løsøre solgt ved auktion hos Grev Scheel 1796- i Rigsarkivet (Viborg), Grenå Byfoged, Djurs Nørre-Djurs Sønder Herredsfoged 1796.